

CSUKÁS ISTVÁN

JÁN SMREK PETŐFFORDÍTÁSAIRÓL*

A nacionalista Petőfi-szemlélet veresége — az 1948-as februári fordulatot követően — s egyúttal a költő életművének mint az egyetemes emberi haladás élő hagyományának a felismerése új feladatok elé állította a szlovák irodalomtudományt. Petőfi munkásságának alapos tanulmányozását nem lehetett többé mellőzni számos, a szlovák kutatás szempontjából fontos irodalomtörténeti probléma vizsgálatánál. (Janko Král', Hviezdoslav, Banšell stb.)¹

A téma jelentőségére, a megnövekedett érdeklődésre utal az a gondolat is, amely már az 50-es évek elején felveti Petőfi szlovák visszhangjának monografikus feldolgozását.² A legsürgősebb tennivaló azonban a költő műveinek modern — ha nem is teljes, de hozzávetőleges áttekintést nyújtó — szlovák kiadása volt. Az apostol — E. B. Lukáč tolmácsolásában — önálló kötetként 1951-ben már megjelent. A kedvező körülmények lehetővé tették azt is, hogy a költő születésének 130. évfordulóját a szlovákok Ján Smrek reprezentatív Petőfi kötetével,³ valamint Iván Mojik János vitézével⁴ ünnepelhessék.

Smrek könyve — gazdag tartalma és művészi színvonala folytán — a szlovák Petőfi-irodalom legjelentősebb dokumentuma. A csehszlovák állami díjjal jutalmazott mű összesen 103 — illetve a második kiadásban 107 — verset tartalmaz. A válogatás a pályakezdés éveitől 1849-ig terjed, tehát végighalad Petőfi költői fejlődésének útvonalán. Az egyes életszakaszok jelentőségük arányában kaptak helyet a kötetben. Az 1847—48-as évek terméséből vett versek száma meghaladja az ötvenet. A kép, amely a költemények nyomán az olvasó elé tárul, minden jellegzetes vonást magában foglal. Bemutatja a népdalok, a zsánerképek költőjét éppen úgy, mint a tájfestés mesterét, a szerelem énekesét éppen úgy, mint a plebejus forradalmárt. A lírai verseken kívül A helység kalapácsa és a Bolond Istók is helyet kapott a kötetben. Ezek a művek — Az apostollal és a János vitéz-zel együtt — az epikus Petőfit is méltóképpen mutatják be a szlovák olvasóknak.

Noha a válogatás gazdag és körültekintő munkára vall, az egész életműhöz mérten nem volna nehéz hiányaira is rámutatni. A szlovák kritika szívesen vette volna az olyan költeményeket, mint a pozsonyi vonatkozású Bucsú (az ifjúkori darabokból), az 1848 őszén írott szerelmes versek, vagy a republikánus ihletésű Vérmező

* Részlet a Petőfi a szlovákoknál c. tanulmányból.

¹ Milan Pišút: Petőfi-básnik l'udu. Kultúrny život. 1953.

² Andrej Mráz: Petőfiho básne v slovenčine. Pravda. 1954. jan. 16.

³ Petőfi Sándor: Básne. Preložil Ján Smrek. Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. 1953.

⁴ Alexander Petőfi: Vít'az Janko. Slovenské Nakladateľstvo Detskej Knihy. Bratislava. 1953.

stb.⁵ A sort mi is folytathatnánk néhány közismert népdalnak, a Cipruslombok, A szerelem gyöngyei, a Felhők egy-két darabjának az említésével, a Tündéralom-mal, vagy akár a 48-as tavasz forradalmat sürgető, a megalkuvást elítélő verseivel. Mégis igazat kell adnunk a fordítónak, mert a hiányolt művek felvételével a költői portré csak részletezőbb lett volna, de nem teljesebb. A válogatás helyességét igazolja az a körülmény is, hogy a versekhez kapcsolt bőséges jegyzetanyag — részben Smrek közlései, főként pedig Illyés Gyula könyvének ide vágó passzusai — lépésről-lépésre mutatja be Petőfi életútjának, emberi, politikai és művészi fejlődésének alakulását, párhuzamosan azzal a tükörképpel, amely a fordításokból tűnik elénk.

Ján Smreket — Petőfi, Ady és József Attila fordítóját — nyelvtudásán és a művészi tolmácsoláshoz szükséges adottságain, kiűtnő érzéken kívül jellegzetesen lírikus alkata, a szlovák népköltészetből is táplálkozó formanyelve és fejlett verselési technikája alkalmassá teszi Petőfi közvetítésére. Fordításai között nagy számban találunk kitűnően sikerült, szinte tökéletes szlovák változatokat, akár a népdalokat, zsánerdalokat, zsánerképeket vesszük (A virágnak megtiltani nem lehet — Kvetu kvitnúť nezakážeš, 20; Falu végén kurta kocsmá — Konča obce krčma drobná, 134. stb.), akár a magánéletből vagy tájélményből fakadt verseket vizsgáljuk. (Füstbe ment terv — Plán čo sa rozplyne, 37; A jó öreg kocsmáros — Dobrý starý krčmár, 75—76; Az Alföld — Nižina, 48. stb.). Ugyanezt mondhatjuk el a „szabadság, szerelem” nagy témakörének olyan darabjairól is, mint a Beszél a fákkal a bús, őszi szél... (Rozpráva clivý vietor jesenný, 144.), A XIX. század költői (Básnici XIX. storočia, 103—4), A nép nevében (V mene ľúdu, 120), A királyokhoz (Slovo ku kráľom, 184.), a Föltámadott a tenger (More sa dvihlo, 186.). Ezek és még sok más, szlovákul megszólaltatott vers bizonyítja, hogy Smrek Petőfi költeményeiből nemcsak „a jelentésbeli árnyalatokat viszi át a szlovák nyelvbe a mondanivaló minden sérelme nélkül és tudja megtalálni azokhoz a leginkább illő és hatásos szlovák kifejezést”,⁶ hanem a változatos versformák közt is biztonsággal mozog. Sem a hangsúlyos verselés, sem a jambikus lejtésű ritmus megszólaltatása nem állította nehéz feladat elé, bár ez utóbbit még Petőfinél is szabadabban kezeli. Tiszteletben tartja Petőfi természetesen gördülő mondatserkesztését s ha attól mégis eltér, azt többnyire a két nyelv közötti sajátos különbségek igazolják. Olyan példákra gondolunk, mint A természet vadvirága (Divý kvet prírody, 59.) c. vers refrénje: „A korlátlan természet /Vadvirága vagyok én”, amely a birtokos jelzős szerkezetnek a magyarral ellentétes szlovák sorrendje miatt Smreknél így hangzik: „Ja som divo rastúci kvet/ nespútanej prírody”. A fordítói hűséget helyesen értelmezi Smrek olyankor is, amikor a szövegben sajátosan magyar fordulatokkal, szólásokkal találkozunk. Ezeket a szlovák nyelvszemléletnek megfelelő képekkel, kifejezésekkel helyettesíti. Ilyennel találkozunk az egyébként is kitűnően tolmácsoló A kutyák dala (Spev psov, 105.) c. versben, amikor Petőfi sorát: „No de: ebcson beforr” Smreknél így látjuk viszont: „No pes vylíže sa.” A szlovák kritika hasonló ügyes megoldásokra mutatott rá⁷ az István öcsémhez („Jégre nem viszik”: „nepride na bubon”) és A világ és én c. költeményben. (Petőfi: „Szolgazsarnok! vagy nyalod más talpát avagy talpad mással nyalatod”; Smrek: „Tyran otrocký ty budto šlaháš/ bičom iných, bud’ sám lížeš bič.”)

⁵ Milan Pišút: Petőfi versei Ján Smrek fordításában. Magyar fordításban közli Csanda Sándor: Magyar-szlovák kulturális kapcsolatok. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo. Bratislava 1959. 373—378.

⁶ Andrej Mráz: Petőfihoz básne v slovenčine. Pravda. 1954. január 16.

⁷ Milan Pišút: i. m. 377.

Amikor Ján Smrektől megkérdezték, ki állt hozzá legközelebb a három magyar költő közül, azt válaszolta: Ady.⁸ Úgy gondoljuk, ebben az őszinte vallomásban kell keresnünk a magyarozatát azoknak a fordításbeli problémáknak, amelyekkel — Smrek kötetének fent jelzett erényeit ismételtelen hangsúlyozva — a szövegváltozatok egybevetése során találkozunk. Ady és nem Petőfi áll Smrekhez közelebb és ez nem pusztán a rokonszenv vagy a művészi rezonálás kérdése. Jelzi azt a szemléletbeli distanciát is, amely a szlovák költőt Petőfitől elválasztja s amelynek elsősorban objektív alapja van. Petőfi a közép-európai polgári fejlődés felfelé ívelő szakaszának a költője. Művészetében a forradalmasodó nép — a sajátos társadalmi helyzet folytán főként „Dózsa népe”, a paraszti tömegek — életérzése, szemlélete tükröződik a tudatosság fokán. Innen van alkotásmódjának népiessége, realizmusa, kollektív érvénye, plebejus indulati töltése, forradalmi heve. Smreket pedig már a megvalósult, sőt hanyatló szakaszában járó polgári demokrácia nevelte, a maga bonyolult ellentmondásaival, individualizáló, elidegenítő hatásával, az egyéni lét szűk körének örömei, szépségei felé taszító ösztönzéseivel. Ennek az életérzésnek a kifejező eszközeit keresi Smrek kezdetben a szimbolizmusban, majd a modernista irányzatokban, miközben felhasználja a városi köznyelv és a népköltészet elemeit is.⁹ Ez utóbbi kapcsolná Petőfihez, csak hogy Smrek népiessége „rész szerint” való, Petőfié pedig maga a teljesség. Petőfi költészete „belülről”, a lényege szerint népi, Smrek számára a népiesség már csak egy a művészetét tápláló források közül. Ez pedig — mint a továbbiakban látni fogjuk — nem bizonyult minden esetben elegendőnek, amikor Petőfi verseinek nemcsak a nyelvét, hanem a stílusát is — a szó esztétikai értelmében véve — szlovákkul kellett megszólaltatnia. Ennek igazolására lássunk néhány példát!

Vessük egybe Petőfi „népromancát a számárról” Smrek szövegével. (Megy a juhász számáron... — Sadol valach na osla, 28.)

Petőfi:

„Megy a juhász számáron,
Földig ér a lába;
Nagy a legény, de nagyobb
Boldogtalansága.”

Smrek:

”Sadol valach na osla,
nohy v prachu vlečie;
vel'ký chlap no nešt'astie
jeho ešte väčšie.”

(Szamárra ült a juhász, a lábát a porban vonszolja, nagy a férfi, de a boldogtalansága még nagyobb.) Petőfi szövegében a népköltészet alkotásmódjának olyan sajátosságaival találkozunk, mint a fokozás (az apró állat — hátán a langaléta legény — s a még nagyobb boldogtalanság), az ellenétek versépítő elemei (arányokban: ismét a szamaragoló legény a földig érő lábával; hangulatban: az iménti nagy és kis méret ellentétes egységéből elővillanó komikum és a váratlanul rácsapódó boldogtalanság). Megvan benne a közvetlen szemlélet természetessége, az „elbeszélő módor”¹⁰ s a kifejezés klasszikus egyszerűsége és tömörsége. Mindez együttvéve teremt meg azt a feszültséget, belső izzást, amely — a Petőfi népiességére jellemző versépítési eszközökkel az előadás folyamatában maximálisan felfokozva — áttetsző ragyogást kölcsönöz a költeménynek.

⁸ Végh György: Beszélgetés Ján Smrekkel. Nagyvilág, 1959. IV. évf. 1. sz. 149.

⁹ Sziklay László: A szlovák irodalom története. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1962. 657.

Smrek itt nem tudta ellesni Petőfi alkotásmódjának titkait. Az idézett versszak két kezdősora ugyanis a magyar és szlovák változatban csak látszólag azonos értékű. Mert Petőfi jelen idejű igealakja — a hozzá kapcsolódó képelemekkel együtt — életre kelti, megjeleníti a vers szereplőjét, aki — mert valahonnan „megy” valahová, útjának oka van, hogy mi, az a későbbiekből derül ki — éppen azért vonja magára figyelmünket, mert mozgása — menése emberi viszonylatokat sejtet. S ha útját számárháton teszi meg, az foglalkozásánál fogva természetes, s egyben — az arányok miatt — komikus is. A megjelenítés egyszerű eszközeivel így varázsolja szemünk elé Petőfi az alföldi népi élet megszokott képét. Ezzel szemben a Smrek által alkotott nyelvi képnek („Szamárra ült a juhász”) inkább állapotra utaló, múlt idejű ige alakja sem a mozgást sem a mozgásforma természetességét, sem az ezekből sejlő emberi viszonylatokat nem fejezi ki teljes mértékben. A „láb porban vonszolása” kiválthatja ugyan bennünk a helyváltoztatás képzetét, de nem bír olyan kifejező erővel, mint az eredeti kép és nem is természetes helyzetet tükröz. Smrek a lényegről a mellékes körülményekre tereli a figyelmet, előadása részletezőbb („felült — a porban vonszolja a lábát” —), látszólag többet, a valóságban mégis kevesebbet mond Petőfinél. Nem képes annak művészi ökonómiáját követni. Ez okból hiányzik a szlovák változatban a szemlélet közvetlensége, természetes, népi realizmusa. Mert nem azt közli az olvasóval, amit éppen lát, hanem amit nem láthatott. És nem is az arányok komikumára irányítja a tekintetet. Ezért nála a kép nem közvetlen szemlélet tárgya s nem is realista jellegű.

Folytassuk tovább a két szövegváltozat egybevetését.

Petőfi:

„Gyepes hanton furulyált,
Legelészett nyája.
Egyszercsak azt hallja, hogy
Haldoklik babája.”

Smrek:

Fujaroval pri stáde,
pieseň hlaholila,
len ked' čuje: Domov chod',
umiera ti milá.

(Furulyázott a nyáj mellett, a dal zengett, egyszer csak hallja: menj haza' haldoklik a kedvesed.)

Petőfi versében az érzelem hullámmozgását az első szakasz negyedik sorában teremtett feszültség („de nagyobb boldogtalansága”) indítja el. Ez a feszültség a második versszak elején hirtelen alábbhagy, amikor a „boldogtalanságra” ellentétként idilli hangulat felel. („Gyepes hanton furulyált”¹⁰). De az idilli enyhületre újabb ellentét és hullámhegy következik a második strófa harmadik-negyedik sorában („haldoklik babája”). Miután tehát a második versszak ellentéttel kapcsolódott az elsőhöz, maga is ellentétes elemekre bomlik. Az első versszakban exponált lírai-epikai helyzet (végtelen bánat üli meg a szamaragoló juhász lelkét) ezekben az ellentétes versépitő elemekben bomlik ki és nyer magyarázatot az előadás menetében. Minden versszaknak van egy komikus vagy idilli eleme és egy tragikus eleme. Az első a juhász mindennapi életének megszokott tényeire utal (szamaragolás — legeltetés, furulyálás), a második a rendkívüli, a szokatlan mozzanatokat jelzi (a bánat — a

¹⁰ Horváth János: Petőfi Sándor: Pallas. Budapest. 1922. 59.

¹¹ Pándi Pál: Petőfi. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1961. 247.

halott kedves — a tehetetlenség lázadása). A kétféle elem ellentétes párhuzamként vonul végig a versen, amelynek szerkezeti vázát alkotja s egyben biztosítja az érzelem ritmikus hullámzását. A villózó fény-árny játékokban bonyolultan finom hangulat dereng, komikum, humor, tragikum sajátos keveréke. A szlovák változat ezt nem tudja érzékeltetni.

Petőfi a vers második szakaszát derűt sugárzó látási, hang-, szín- és mozgás képzeteket hordozó stílusesszűkökkel (a gyepes hant zöldje, a legelésző nyáj, furulyaszó) s ezek hangulati ellentéteként egyszerű tényközléssel építi fel. Az idill telítettsége éles kontraszttal emeli ki a gyászos hír jelentőségét. Smreknél ez a kontraszt eltompul s ezért a strófa feszültsége is elernyed. Hiányoznak a miniatűr kép realizmusához tartozó olyan elemek, mint a gyep, a hant, eltűnik a táj alaptónusát idéző zöld színképzet. A nyáj önálló cselekvő tájelemből egyszerű helyhatározóvá hátrál („furulyázott a nyáj mellett”), a „dal zengett” pedig henye szószaporítás, mert Petőfi ígéje, a „furulyált” ezt a képet is magában hordozza. A szlovák szöveg tehát ismét részletezőbb s egyben kevesebbet mondó.

Említettük már, hogy ebben a versszakban az idill és a szomorú hír hangulati összeütköztetéséről van szó a juhásznak mint központi alaknak a személyében. Arról a lélektani rugóról, amely tovább lendíti a cselekményt ill. újabb érzelmi hullámlökést idéz elő. Smrek szövege ezt a klasszikusan tiszta, egyszerű összefüggést is bonyolulttá, homályosabbá teszi. És pedig azáltal, hogy a „domov chod” (menj haza) oratio rectával észrevétlenül egy új személyt iktat a jelenetbe, a hírhozót, akit a tegező nyelvi formával még fokozottan előtérbe is állít. Ez megint a juhászfígura plaszticitásának, a benne lezajló lélektani folyamatnak — mint a vers lényegi mondanivalójának — a rovására történik.

A vers harmadik szakaszával ill. annak szlovák változatával nem tudunk vitatkozni. A záróstrófával azonban igen.

Petőfi:

Elkeseredésében
Mi telhetett tőle?
Nagyot ütött botjával
A szamár fejére.

Smrek:
Rozhorčený čo mohol
spravit'? — niečo hlúpe.
Tresol svojou bakul'ou
osla po kotrbu.

(Elkeseredve mit tehetett? — valami butaságot. Botjával rácsapott a szamár buta, nagy fejére.)

Láthatjuk, hogy Smrek féleértette Petőfi versének finom lélekrajzát. Helytelenül fogta fel a Petőfi által „geniális megértéssel elkapott lélektani mozzanatot”.¹² Mert a juhász nem „valami butaságot” csinált, hanem az ellentétekben megrajzolt érzelmi-epikai folyamat lélektanilag indokolt folytatását ill. záróaktusát hajtotta végre. Elkeseredésének, a halállal szembeni tehetetlenségének hogyan is adhatott volna más-ként kifejezést? A neki alárendelt, kezeügyébe eső élőlényen állt bosszút, amúgy juhászi módon, a főbe kólintással. Igaz, hogy ez a gesztus a helyzetet mit sem változtat, tulajdonképpen értelmetlen, de nem annyira, hogy „butaságnak” minősítsük.

¹² Horváth János i. m. 60.

Nem a logikai, hanem a lélektani „értelme” a fontos.¹³ Ez a mozdulat oldja fel a lépcsőzetesen felépített lélektani feszültséget. A vers is ezért íródott.

Az előzőekben már szoltunk arról, hogy Petőfi e versének strofái két-két ellentétes elemből állanak. A versszakok is úgy követik egymást, hogy az ellentétes láncszemek kapcsolódnak össze az előző strofa végén és a rákövetkező elején, (boldogtalansága — furulyált — haldoklik — vágat). A negyedik szakasznak a harnadikhoz való kapcsolódásánál ez a szabály megváltozik. Itt azonos előjelű elemek kerülnek egymás mellé, (holttest — elkeseredés). A befejező versszakban tehát a strofaépítő ellentétpár helyet cserél. Előre kerül a szokatlan, a rendkívüli, a tragikus elem s ezt követi a hétköznapi mozzanat (a számár fejbe kólintása). A csere egyben a probléma megoldását, a vers szerkezeti lezárását is jelenti. A feszültség is itt a legnagyobb: a rendkívüli, a belső megrendülés és annak nagyon is hétköznapi gesztusban való fizikai megnyilvánulása. Ezért sem tudunk egyetérteni Smrekkel, aki „valamiféle butaságnak” tekinti a juhász reagálását s ezzel az egész történetet anekdotává minősíti. A juhász gesztusa már csak azért sem „butaság”, mert nemcsak a feszültségoldó point szerepét tölti be, hanem — szerkezeti funkciójánál fogva — a juhászt megszokott életrendjébe vezeti vissza. Mert hiszen ennek az ütésnek a koppánása után — vagyis a versben előadott események után — „megy a juhász számaron”, ahogy azt az első strofa elének vetíti, mindennapos alföldi jelenetként.

Smrek könyvével kapcsolatban a szlovák kritika hangsúlyozta azokat a nehézségeket, amelyek elé a fordítót Petőfi verseinek „tökéletes közvetlensége, elemi ereje”, a bennük rejlő „értelmi-hangulati apró árnyalatok” állítják.¹⁴ Nehéz azonban feltételezni, hogy a magyarul jól tudó, költőnek és fordítónak egyaránt kiváló Smrek az említett nehézségek következtében „vitte félre a hangot” a juhászról szóló versben. Az okot inkább Smreknek a népköltészethez való viszonyában kell keresnünk, mint ahogy azt már jeleztük. Az előbb elemzett vers is arra enged következtetni, mintha a fordító nem volna eléggé tudatában Petőfi népköltészetben iskolázott alkotómódjának, vagy legalább is nem venné azt tudomásul minden konzekvenciájával együtt. Ilyenkor azután függetleníti magát Petőfi műhelyfogásaitól és a maga modernebb, bonyolultabb modorában tolmácsol. Ilyen törekvés apasztja el pl. a Távolból c. költemény kezdő sorainak lírai telítettségét is. Ezt a verset Petőfi nem a népdal modorában írta, de a két első soron is rajta van a népköltészet bélyege: a gondolatformák változatossága (közlő-felkiáltó), az ellentét, a ceruzavonás egyszerűségével megjelenített táj s ezek együttes hatásaként a hazavágyás lírai atmoszférája. Smrek szövegében a honvágy tárgyát, a Petőfi versében előtérbe állított „kis lak”-ot eltakarja a „hömpölygő Duna” képe; az egy-egy sornyi gondolat többszörösen szabdalt, összetett mondattá bonyolódik, amelyben Petőfi önálló felkiáltó mondata egyszerű bővítménnyé törpül. (Az ismert két sor Smrek fordításában: „Tam, kde Dunaj veliký sa valí, stojí predrahý mne domec malý”-ott, ahol a nagy Duna hömpölyg, áll egy kis házikó, nekem nagyon drága!)

Más jellegű versekben — mint amilyen pl. A magyar nemes (Mad'arský zeman, 79.) — Petőfi alkotó módszerének megsértése az eszmei mondanivaló csorbulásához vezet. A magyar nemes-ben az antifeudális satíra lángja a szélsőségesen kiélezett parazitizmus és a refrénként fölcstannó nemesi öntudat összeütközéséből csap ki. Itt is fontos szerepe van az ellentétekre épített szerkesztésmódnak. A hazát védő múlt és a csenevész jelen kontrasztját Petőfi a nemesi lét jelképeként, a kardnak négy-szeresen is hangsúlyozott állapot-változásával élezi ki. (fogason függ — rozsdá

¹³ Pándi Pál: i. m. 249.

¹⁴ Milán Pišút: i. m. 374.

marja — rozsdá marja — nem ragyog.) Smrek ezek számát kettőre csökkenti és a verssorok üresen maradt végeit — pusztán a rím céljait szolgáló — töltelékszavakkal pótolja. Strófája így hangzik: „Krvavý meč predkov mojich /s klinca visí, na pokoji/ hrdzou žrany nocou — dňom./ Ja maďarský zeman som!”/ Őseimnek véres kardja a szegen lóg békésen, rozsdától marva éjjel-nappal. Én magyar nemes vagyok/ Ez a megoldás eszmeiségében nem ér fel Petőfi strófájával.

Az eszmei tartalom tovább sorvad a második versszak elején az alábbi két sorban:

Petőfi:

Munkátlanság csak az élet.
Van életem, mert henyélek.

Smrek:

Nepracujem, to hned poviem.
Ja si žijem, keď si hoviem.

(Nem dolgozom, ezt rögtön megmondom. Életem világomat, ha heverészek)

Petőfi közmondásszerű, tömör első sorában az elsatnyúlt nemesi generációk életfilozófiája sűrűsödik össze. Nemcsak pillanatnyi állapotot jelez, hanem időben visszafelé is mutat. Általánosít, tipizál időbelileg (a henyelés történelmileg kialakult életforma az uralkodó osztálynál). De tipizál úgy is, hogy éppen szentenciaszerűsége mutat túl az egyesén s utal az osztályra, a címmel összhangban: A magyar nemes. Smrek fordítása — mert a fellazítással eltünteti a szentenciaszerű tömörséget — nem sugallja az ítélet időbeli és osztálykeretekre kiterjesztett érvényét, vagyis nem tipizál. Sőt ellentétes hatást vált ki, mert a „to hned poviem” (ezt rögtön megmondom) kifejezés személyes jellege éppen az egységiséget hangsúlyozza, szemben Petőfi tipizálásával.

Korábban említettük, hogy Smrek a hangsúlyos versforma ritmikai problémáit könnyedén oldotta meg a fordítás során. Nehézségekkel nem a vers külső formájának megőrzésénél, hanem — mint a felhozott példák mutatják — a költői kép belső tagolásánál, a jellegzetesen népi eredetű ábrázolásmód érvényesítésénél találkozott. Arra is utaltunk, hogy a jambusi lejtésű Petőfi-verseket is otthonosan kezeli. Más azonban a helyzet a bonyolultabb ritmusú nyugat-európai formáknál. Olyan költeményekre gondolunk, mint a Szeptember végén vagy az Egy gondolat bánt engemet . . . , amelyben a ritmus ideges lüktetése közvetlen és hangsúlyozott szerepet játszik a mondanivaló művészi közvetítésében. Itt a versforma, pontosabban a vers-zene szlovák megoldása sikertelen vagy legalább is kevésbé sikerült. A gondolatmenet, a szerkezeti tagolás, a nyelvi képek, még csak simulékonyan követik az eredeti művet s a tartalmi hűség éppen ezért biztosítva volna, a gondolat és érzés szárnyalását mégis fáradtá teszik a zenei aláfestés fogyatékoságai. Lényegében a tartalom és a forma összhangja, egysége hiányzik, ezért nem hatnak e költemények az eredeti művészi erejével.

Érezte ezt Smrek is, azért készítette el két változatban a Szeptember végén szlovák fordítását. A vershez írott megjegyzéseiből (i. m. 329—330) kitűnik, hogy munka közben igyekezett megfeleíteni a ritmus titkát. Mivel azonban mind a két változatban hangsúlyos formát alkalmazott,¹⁵ arra kell gondolnunk, hogy vagy a megfejtés nem sikerült, vagy a megvalósítás volt eredménytelen. Az említett jegyzetekben

¹⁵ A szeptember végén c. vers két változatban készített fordításának ritmikai elemzéséhez. Anton Popovičtól (Bratislava) kaptam hasznos felvilágosításokat.

azt írja, hogy a második változatban a költeménynek olyan ritmust akart adni, amelyben „a szótagok hosszúsága diktálja a hangsúlyt”. Ettől remélte azt „a különleges ritmikus hullámzást”, amely az eredetire emlékeztet. Valóban emlékeztet, de csak annyiban, hogy a vers olvasása valamiféle időmérték benyomását kelti. De itt sincs szabályos lüktetés, mert a szóhangsúlyhoz simuló trocheusok és daktylusok nem alkotnak szabályosan lüktető sorokat. Ha alkotnának, a fordítás akkor sem volna ritmikailag egyenértékű az eredetivel. A Petőfi költeményének hangulatához illő hangszint a jambusi felütéssel induló anapestuszok remegve emelkedő lejtése teremti meg, nem pedig az ereszkedő lejtésű ritmus.

Alig valamivel szerencsésebb az Egy gondolat bánt engemet... ritmikai megoldása is a szlovák szövegben. A probléma nem a bevezető jambusi sorainál adódik, hanem a vers csúcspontján, az anapestusi izgatottságú rövid soroknál. (Ott essem el én/ A harcmezején). E vers-szakasz tíz sorát a fordító meg sem kísérelte eredeti mértékben visszaadni, csak a gondolati tartalom lehetőleg hű tolmácsolására szorított. Így ennek a költeménynek mai napig sincs ekvivalens szlovák fordítása. Nem tekinthetők annak a korábbi próbálkozások sem, akár E. B. Lukáčét akár Hviezdoslavét vesszük, bár ez utóbbi valamivel sikeresebb amazoknál. Még talán annyit érdemes megjegyezni, hogy az említett fordítók közül egyedül Lukáč fért el Petőfi 36 sorának keretében, Hviezdoslav 37, Smrek pedig 40 sorban tudta tolmácsolni Petőfi költeményét. E számoknak azonban önmagukban nincs minősítő értékük.

Az időmérték itt tapasztalt döccenéseit vagy inkább kisiklását lehetne Smrek egyéni adottságaival is magyarázni. De Lukáč, sőt Hviezdoslav említése felmentést jelent Smrek számára is. Az okot mélyebben kell keresni, valahol a két nyelv eltérő sajátosságaiban s még inkább — de az előzőtől semmiképpen sem függetlenül — a magyar és a szlovák verselés fejlődésében. A kalsszikus mérték Ján Holly korában a szlovákoknál is virágzott. De a Štúr-iskola népies formanyelve a múlt század közepétől annyira uralkodó helyzetet vívott ki magának, hogy a Napred fiataljainak szinte vesszőfutást kellett elszenvedniük útkereső bátorságukért a 70-es évek elején. A jambus győzelméhez is az érett Hviezdoslavra volt szükség. Az őt váltó ifjabb generációk pedig nem a klasszikus verslábakon, hanem a modern példaképek nyomán tanulták a költészetet. Ezzel szemben nálunk a mélyebb gyökerű antikvitás erősebb hagyományt teremtett, amelynek hatása nemcsak a Nyugat-nemzedéknél, hanem József Attilán, Illyésen, Radnótin keresztül napjainkig kimutatható.

Helytelen volna a fentiek alapján valamilyen egyetemes érvényű műfordítási szabályt felállítani. Erre még a magyar-szlovák művészi tolmácsolás szűkebb keretei között sem vállalkozhatnánk. Mégis Smrek Petőfije — mint láttuk — szolgáltat bizonyító adatot arra, hogy a műfordítói alkotó munkában — sok más tényező mellett — milyen fontos szerepe van a tolmácsolandó művekben tetet öltött alkotás mód, ízlés és stílus elmélyült ismeretének és tiszteletben tartásának. Ez egyaránt nélkülözhetetlen az érzelmi-hangulati elemek és az eszmei tartalom idegen nyelvű továbbítása szempontjából. A Szeptember végén ill. az Egy gondolat bánt engemet... szlovák fordításai pedig arra intenek, hogy az eredmény nem mindig vagy nem csupán a műfordító személyi képességeitől függ. Mert a tolmácsolás művészi értékét befolyásolják, nem egyszer determinálják olyan objektív tényezők, mint a befogadó irodalom fejlődési sajátosságai, művészi-formai tradíciói.

NACSÁDY JÓSEF:

JÓKAI ÉS A NÉPIESSÉG AZ 1850-ES ÉVEKBEN

A Világos utáni esztendőök nemzeti ideológiai formációinak legállandóbb eleme az érdekegyesítés: ezt vallják az ónkonzervatívok, a centralisták, a nemesi liberalizmus balszárnyán állók (az emigrációban is) és ezt hirdeti Táncsics. A nemzeti érdekegyesítést volt hivatott szolgálni az irodalom is, mint a politikailag elbukott nemzet önvédelmének és regenerálódásának szinte egyetlen megmaradt eszköze. A „közös nevező”-n azonban épp úgy nem születhetett teljes szemléleti egység, mint a 49 előtti érdekegyesítés-értelmezésben sem. A bukásra való reagálások — ha végkonklúziójuk azonos volt is — sokkal inkább divergáltak, mint 49 előtt a jobbágyfelszabadítás útján a polgári, demokratikus Magyarország megteremtésére vonatkozó elképzelések.

A két legszámottevőbb — jelentékenyen eltérő — reagálás egyike a népszerűlenebb, a szűkebb körben ható, olyan nemzeti föleszmélést, önismeretet sugalmazott, amely a nemzet korábbi tévútra sodródását, félrevezettségét kellett volna hogy konstatálja, a nemzeti önvád kijózanító és kiegyenlítő hatására számított elsősorban.

A másik, a népszerűbb, a tömegméretű, amely ellen hol nyíltan, hol burkoltan küzdeni az előbbi erkölcsi-hazafíúi kötelességének érezte, a bukásban mindenképp előtt hősi tragédiát látott, a zsarnokság túlereje által eltiport igaz ügy mártíriumát érezte át.

És bár mindkét reagálás a nemzeti történelemhez fordult, mindegyik a maga módján értelmezte azt. Az előbbi a nemzeti úttévesztések keserű tanulságaira apelált, az utóbbi a magyarság dicső tetteivel vigasztalt s a nemzeti katasztrófák tragikumának felemelő pátoszát idézte biztatásul. Mindkét álláspont — érthetően — egyoldalú volt. Az első inkább az elemző-mérlegelő tudomány, az utóbbi a költészet eszközeivel vértette föl magát elsősorban. Mégis mindkettő törekedett a másik fegyvereit is igénybe venni. A közös cél — a létében, fennmaradásában súlyosan veszélyeztetett nemzet erőinek összefogása — számos érintkezési pont létrejöttét indukálta, a kétféle reagálásforma azonban az abszolutizmus egész korszakán végigkíséri szellemi életünket és irodalmunkat.

Az a romantikus ihletésű nemzetkoncepció, amely az 1840-es években a nemzeti horderejű nép- és paraszteszményítés mögött állt és a nemzeti történelem népies „földolgozásá”-ra ösztönzött, nem dőlt meg a remények porbahulltán, sőt, népi, paraszti életképek talaján sarjadt, színes őshaza beli, etelközi, honfoglalás kori intimitásokkal részleteződött tovább, vagy éppen folklór-anyagból teremtett mitológiával bővült. Ezt a történetfelfogást hosszú ideig nem tudta visszaszorítani a köztudatból az előrehaladó történettudomány. Már Csengery bírálta az ennek új tápot adó, Ipolyi-féle *Magyar Mithológiát* (1854), igyekezett tisztázni a szemlélet kútfejét, a

magyarság eredetének kérdését és a honfoglalás előtti idők történetét,¹ majd Hunfalvy, Budenz, később Munkácsy Bernát ingatták meg újra a hun-magyar rokonság hitét. Az „ugor-török háború” mégis nagy viharokat kavart a magyar tudományos, sőt irodalmi körökben is.² (Megjegyezzük: történettudomány és nyelvészet hiába igyekezett, a 90-es évek millenáris láza még ennek a szemléletnek a jegyében szökött fel úgy, ahogy az a kacagányokon és sastollakon volt lemérhető — Európa nem kis derűltségére.)

Az 1850-es években ez a „poétikus” nemzetszemlélet legszembetűnőbben a korszak legnépszerűbb írójává lett Jókai munkásságában bontakozott ki. Már a *Csataképek*ben a nemzeti mitológia újjászületéséről, újjáteremtésének szükségességéről írt, amint a szabadságharcban a nemzeti hőskor modern folytatását, újjászületését látta: valóság és mítosz jelenkori nagyszerű találkozását. A novellás kötet néhány novellája szinte hősmondává lesz (pl.: *Az ércleány*).³ A cenzúra azonban hamarosan lehetetlenné tette az ilyen írások megjelenését. Ekkor a magyar östörténet bontakozott elő Jókainál „regék”-ben. Mondákat, krónika-elemeket, történeti források és tanulmányok epizódjait szőtte át magyar népmesei motívumokkal, sőt a hun-történetet az európai mondavilág és a keleti mesekincs elemeivel is.⁴ Így költötte újra a történelmet.⁵ Egyenként megjelenő kisebb írásait 1854-ben össze rendezte és a Hölgyfutárban *Holtak harca (Regék)* címen adta közre. (Szept.-okt.) Később külön kötetben is kiadta *Regék* címmel (1858). A nyolc rege egy egyéni fel fogású és hangszerelésű magyar „előtörténetet” ad, amely Attila tündér-feleségétől (Rika) született fia (Csaba) révén a székhelyek és a magyarság történetéig ível.⁶ A *Regék* egyes darabjainak megírásával párhuzamosan egész „népmese”-sorozatot állított össze a székiekről (egyét közülük 1858-ban átvett a *Regékbe* is).⁷

A virtuóz módon megalkotott folklórisztikus-történelmi novellák annyira személyéhez és tehetségéhez kötött változatát jelentik a kor népies nemzeti törekvéseinek, hogy követője ebben alig akadt, maga viszont évtizedek múlva is vissza-visszatért ezekhez a témákhoz és megoldásmódokhoz — gyülemelő kételyeire valló, bizonyítást megkísérlő jegyzetapparátus kíséretében.⁸ Ennek a gyakorlatnak a módosulásából alakult ki Jókainál a számos követőre találó *A magyar előidőkől* (1855) c. elbeszélés gyűjteménye. Itt háttérbe szorította a folklór- és mondaelemeket, majd tovább fékezve fantáziáját, forrásokra támaszkodó, de a novellisztikus kidolgozás-

¹ Csengery közli a Budapesti Szemlében Hunfalvy Pál tanulmányát *A nyelvtudomány jelen állása*, amely leszögezi: „A magyar nyelv legközelebb az urali finn csoporthoz tartozik... A tulajdonképi magyar csoportot teszik: a magyar, mordvin, vogul, osztyák nyelvek...” (1858. III. k. 106.)

² A hun-magyar rokonság egyik legjelentősebb irodalmi feldolgozója, Arany, az „ugor-török háborúról” — tudomásunk szerint — nem nyilatkozott, de Jókai állást foglalt, előbb igen közel a „török” Vámbéryhez, aki korábban maga is elfogadta Budenzék álláspontját. Később Jókai is engedett a nyelvészek érveinek.

³ Sötér Zsigmond Ferenc nyomán „ossziáni”-nak nevezi ezt a jelenséget Jókainál. *Jókai útja* (Romantika és realizmus 394.)

⁴ Pl.: *Tsong-Nu* c. novellája (1851), amelyben egy hun-kínai konfliktust ír meg.

⁵ *A másik haza* (1851), *Mahizeth* (1852), *A varchoniták* (*Dalma* címen színmű 1852—53), *Thonuzoba* (1856) stb.

⁶ A regék címei is vallanak a történeti, mondai és meselemek összefonódásáról: *A tündérnő fia*, *Az atya nyilai* (Attila fiainak mesei jellegű vetélkedése), *A zomator* (Attila temetése), *A csillag-lövés*, *Csaba ire* (v.ö.: „Szent László füve”), *A fehér sas* (a turul-monda), *A sztambulig lőtt nyíl* (Csaba csodás bosszúja a görög császáron), *Hadak útja*.

⁷ *A Hargita* (1854) *A tengerszem tündére* (1855), *Az istenhegyi székely lány* (1857).

⁸ *Bálványos vár* (1883), *Levente* (színmű 1898)

hoz erősen vonzó, népszerű történelmet is írt: *A magyar nemzet története regényes képekben*.⁹

A mitológikus-folklorisztikus rege és a népies történelmi novella megalkotására tett egyéni ízü kísérletek mellett, azokkal egyidőben bontakozott ki Jókainál a népies próza korábról is ismert válfaja, az etnográfus-folklorisztikus díszítettségű, paraszttémájú novella, amelyhez a jelen és a közelmúlt világából merít témát.¹⁰ Különösen vonzza az alföldi mezővárosok szabad paraszti életformába ágyazódó, eredeti karakterű polgársága (*Hogyan lett Dul Mihály uramból Rác János?*, *A struccmadár* 1857). Az 1850-es években két alkalommal is hozzáfogott egy *Magyar népvilág* c. folytatásos novellaciklushoz (1853-ban a Délibábian, 1857-ben önálló kötetben).

A végül *Népvilág* címen ismertté vált kötet 1853-ból származó¹¹ előszava nagyon jellemzően vall Jókai népiességéről: „Mások a költészetet az égben keresik, mi keressük azt a földön. Mások a költő tanította a népet, most taníts te engem, lelkem hajlamaitól ölelt nép! Jöjjetek elém, ti rétek, mezők, délibábos rónák, csendes fehér házak, pusztai karámok; — álljatok ki vidám, piros lányok házaitok ajtajába, gyújtsátok meg a mécset a fonóházban, hadd álljanak a legények leskelődni alá; kelepeljete szorgalmas vízimalmok a holdvilágban rezgő folyam tükrén, mikor a fehér ruhás molnár az ablakon kihajolva, csendesen hallgatja a távozó hajósok túlkölését — hintsétek be az utcákat frissen kaszált füvel, rakjátok ki illatos jegegyeágakkal, midőn az úrnap zászlókat ünnepélyes menettel körülhordják; hagyjátok szólni a zenét, rikoltozni a tánczókat, sírni a menyasszonyt, örülni a vőlegényt a menyegzőben; — lássalak benneteket, ti a szabad égnek fogadott fiai, ti jókedvű pásztorok, gulyások, csikósok szálló paripákon, regényes, magányos csárdákat látogatva. Tünjete fel előttem, ti széles városok, boldog házaitokkal, tornyos szentegyházak, miknek ablakain át a hívek harsogó éneke zeng elé, míg a küszöbön eklézsiát követő hajadon siratja eltépett koszorúit...”¹²

A parasztkultusz jellegzetes megnyilatkozása ez, amely nem a nép költészetéből hanem közvetlenül életének hitt és vallott költőiségéből indul ki, annak a romantika által kedvelt mozzanatait hangsúlyozza: fonóház beli hangulatos jelenetek, vízimalmok, száguldó lovas pásztorok, a paraszti mezővárosok színpompás ünnepei stb. A népelet poézise az — mint az első mondatokból kitetszik — aminek átadja magát az író, nem konstruált eszmék és elméletek vezetik, hanem az élet felemelő, szépséget, erőt, hitet, magabiztosságot, kissé érzelmes harmóniát sugárzó jelenetei kell hogy nyújtsanak író és olvasó számára tanulságot.

Az előszó egy lélegzetre szabott első bekezdése az alap s erre emeli „programjának” további pontjait Jókai: Visszagondolni a mindennapi élet, jelen és múlt mesékbe, regékbe, adomákba foglalt — tehát mintegy „folklorizált” — eseményeire,¹³ szóljanak ezek rokkapörgés mellé, vagy borozás közbe illően tündérekéről, boszorkányokról, hősökről, királyokról — vagy éppen a magyar társadalom mindenki által saját ismerősének vallott jellegzetes figuráiról, legyenek „együgyű földművesek,

⁹ Első kötete 1854-ben jelent meg. Számos kiadást ért meg, iskolai olvasókönyvül is használták a 80-as években. Gyakran — jellemzően — a köznemesi felfogáshoz illő Thuróczy-féle *Cronica Hungarorumra* hivatkozik, de említi Bonfiniét, Fesslert sőt olyan „forrás”-okat is számba vesz, mint Dugonics András művei, Schneller *Ungarns Schicksal und Thatkraftja*. Egyes részeit önállóan is közölte az 50-es években: A Géza fejedelem feleségéről szóló *Az amazont*, az *Egy lakoma a hun királynál* címűt, a *Dobozy és nejét* stb.

¹⁰ Az ilyenek között időben első az *Egy bújdosó naplójából* ismert *A bújdosó tanyája* (1850), ezt követi *A népdalok hőse* (1851) c. betyártörténet.

¹¹ Délibáb 1853. febr. 20. 243.

¹² *Népvilág* (Nemzeti Kiadás XVI. k.) 1.

¹³ Az évtizedben terjedelmes anekdóta-gyűjteményt is ad közre: *A magyar nép adomái* (1856).

kaczkias menyecskék, hírhedett kalandorok, szomorú örvöngők, könnyelmű diákok, s méltóságteljes táblabírák, országos kortesek, vitézlő insurgensek, tudós profesz-szorok, s kalandos népköltők, tréfás jurátusok s furfangos patvaristák, bámulatos huszárok s próbált torkú kántorok tarka esetei, egész mesekörök egy-egy ismert néposztályról; — ez a nép élete, ez a nép világa. Az alapszínezet mindenütt ugyanaz; a nép maga magát rajzolja le, egy vonása sem hamis. Ami való benne, az az élet költészete.”¹⁴

E második „tétel” ugyan valóban kiszélesíti a nép fogalmát — mint azt többen megállapították¹⁵ — ami azonban ennél lényegesebb és fontosabb, az az, hogy Jókai a magyar valóságot a közvéleményben élő, spontán módon kialakult száj-hagyomány alapján megragadva tartja hitelesen megírhatónak és megírandónak. Vagyis az igazi költői-írói gyakorlat nem lehet egyéb szerinte, mint a népköltészet gyakorlata — függetlenül magától a tárgytól, legyen az a paraszti vagy felsőbb osztályok köréből való. Ez a költői-írói módszer a játszi mesék, a hátborzongató regék (amelyek „végeztével szinte körülnéz a hallgató, hogy nem áll-e háta mögött az ijedelmes regealak”), a csintalan mondák, a kedélyes anekdóták fesztelen módszere, amely mitsem ad a poétika tankönyvek szabályaira, az esztéták, kritikusok alapelveire. Ezek szerint az elvek szerint csoportosítja Jókai hamarosan megjelenő adomagyűjteményének anyagát is amely közvetlenül táplálja az ekkoriban megjelenő irány-regényeit.¹⁶

Az adomagyűjtés ismét nem alkalmi ötlet nála, a *Nagy Tükör* c. humoros fűzetsorozata (1857) és *Az üstökös* c. lapja¹⁷ (1858-tól) sajátos anekdóta-felfogásának jegyében született. Programszerűen nyilatkozik erről akadémiai székfoglalójában, mely sem tudományosnak, sem értekezésnek nem nevezhető ugyan — inkább szellemes elmefuttatásnak jellemezhetnénk —, mégis sokatmondó megnyilatkozása az írónak és korának. (*A magyar néphumorról* 1859.) E mindezeig kevés figyelemre méltott vagy éppen komolytalannak vélt székfoglaló hozzásegít Jókai népiességhez való viszonyának, anekdotizmusa kérdésének, egyáltalán ez időbeli „ars poeticá”-jának további tisztázásához.

Mint a *Népvilág* bevezetőjéből és adomáskönyve szerkezeti felépítéséből is kitűnt, Jókai a romantika folklór- és népkultuszából eredezteti írói módszerét. „Érezte már a Kisfaludy-Társaság a nép teremtő lelkének fontosságát irodalmunkra nézve, a midőn elrendelék, hogy a hazában divatozó népdalok összegyűjtessenek. Az eredmény meglepő volt, nem is sejtett gazdagság, felfedezetlen szépségek, új formák, ezer színű változat tárult elénk, s a gyűjtemények hatása megérzett a következő évtized költőinek versezetén... Hasonló fontossággal bírnak ránk nézve a nép

¹⁴ Uo. 2.

¹⁵ Pl. Horlai Györgyné: *Népies próza a szabadságharc bukása után* It. 1959. 386.

¹⁶ A magyar nép adomáiban külön csoportot alkotnak a *Népmesék*, a *Táj-adomák* (elsősorban palóc és székely tárgykörből), a *Székely-adomák*, *Népszokások* (a gyűjteményhez illően főképp tréfás szokások, az ezekkel kapcsolatos versezetek, mondókák). Az egyéb „felsőbb” társadalmi rétegekkel kapcsolatos anekdóták az *Osztályadomák* főcím alá vannak csoportosítva (táblabírák, jurátusok, színészek, kortesek, insurgensek, papok, diákok, poéták stb.). E gyűjteményt s egyre bővülő újabb kiadásainak jelentőségét méltatja György Lajos (*A magyar anekdóta története és egytemes kapcsolatai* 1934.) és méltán hangsúlyozza, hogy Jókai az eredeti magyar népadomák szellemében teremti meg a vándoranekdóták magyar változatait is, mintegy a „népies-nemzet irány útjára tereli” az anekdótát. (I., 58.) — Tévedne tehát az a laikus, aki a cím után itélve holmi „vicegyűjteményt” sejtene *A magyar nép adomáiban*: jelentékeny folklóranyagot, etnográfiai megfigyelést rögzít, illetve amennyiben másodkézből közöl, népszerűsít, közvetít az irodalom — elsősorban a magyar próza — számára.

¹⁷ E lapban pályázatot is hirdetett eredeti magyar adomák beküldői számára. Az anekdóta módszeres és céltudatos felhasználásáról I. Sötér I.: Jókai Mór é. n. (1941.) 87.

adomái. Semmi népleírás oly jól nem rajzolja egy nemzet életét, jellemét, uralkodó eszméit, mint ahogy képes az önmagát rajzolni — adomáiban.”¹⁸

Jókai ugyanis ezt az utóbbi, talán meglepőnek tetsző állítást az adoma következő értelmezésével-elemzésével támasztja alá: A legtágabb értelemben vett humor alapja egyfajta önállóságra jutott, viszonylag fejlett ítélőképességgel rendelkező szellemiség, amelynek kibontakozása részint az emberi szellem fejlődéstörténete során megy végbe, részint az egyes nemzetek történeti körülményektől befolyásolt, alakított jelleme által határozódik meg.¹⁹ A felsorakoztatott példákból kitűnik, hogy Jókai az ironikus epigrammától, közmondástól kezdve az Eulenspiegel-féle tréfákon át a nyíltan vagy eufemizáltan vaskos csúfolódásokig, kortesnótáig és szatíráig mindent — az önmagát is megítélni, saját hibáit, félszégeit, a körében jelentkező igazságtalanságokat feltárni és kicsúfolni képes és merész, magasabbrendű, felvilágosult népjellem megnyilatkozásának tekint. Ezek a megnyilatkozások nevetségessé teszik az emberi ostobaságot és előítéleteket, nem torpannak vissza tekintélyektől (pl. gazdagok, papok, sőt uralkodók rovására mulattató anekdoták), elismerik az igazi nagyságot de annak gyengéit sem hallgatják el (pl. a Nagy Frigyesről, Nagy Péterről, Mátyás királyról szóló adomák).

Az adomakincsben tehát — mondhatnánk — a nemzeti önismeret speciális lecsapódását véli felfedezni Jókai, amely részint a népköltészet, részint az irodalom egyes műfajaival fonódott össze. „Minden adoma egy kerek történet, mely egyént, osztályt, népfajt, kort és néha egész nemzetet jellemez.”²⁰ A magyarság olyan nemzet, mely Jókai szerint felfogott történelme és nyílt, igazságszerető, az igazságot kertelés nélkül vagy parabolákban kimondani kész lelki alkata folytán különösen gazdag adomakincssel rendelkezik. Ez az adomakincs a nemzeti irodalom szempontjából Jókai számára épp úgy a nemzeti azonosság bizonyítéka és biztosítéka, mint a népdal és a népmonda: Jókai „néphumor-elmélete” lényegében Arany ismeretes „epikai hitel” tételével azonos funkciójú. Elmefuttatása vitathatatlanul ingatag, folklórisztikának dilettáns, történetfilozófiának gyermek, nemzet-karakterológiának önkényes, példaanyaga szembeötlően egyoldalú.²¹ Mégis egy derült, nem is éppen kritikátlan nemzeti önszemlélet hirdetője és olyan írói gyakorlat kialakítója, amely korszakos jelentőségű a magyar regény fejlődéstörténetében.²²

Könnnyű ma felismernünk a *Népvilág* előszavában Petőfi reminiscenciákat, a „néphumor-elmélet”-ben a népies programok jegyeit, és a — nemcsak a szorosabb értelemben vett „népélet”-ről szóló Jókai-írásokban megmutatkozó — Jókai-módszernek, a kritikusok által sokat hibáztatott, merész „fegyelmezetlenség”-nek a gyökereit. Arany — és nem véletlenül éppen ő — ismert rá erre elsőnek, amíg a kortársi kritika vagy sztereotip dicsőítéssel, vagy aggályos értetlenséggel fogadta a „bohó Móric”²³ írásait. Arany, miután a népnyelvből eredezteti Jókai írói nyelvét, írja: „Egyszerűség, fiatal kedv és erő, az ugynevezett ‚verve’ merészség, könnyű

¹⁸ *A magyar néphumorról, Életemből* I. NK XCVI. k. 321.

¹⁹ Jókai példái szerint az ókori demokráciákban (görög, római köztársaság) virágzik a humor, míg a despotikus, a tekintély elvén alapuló társadalmakban, primitív népeknél alig, akkor is csökevényesen és szórványosan jelentkezik, a kereszténység ideiglenesen visszaveti stb.

²⁰ I. m. uo.

²¹ Pl. az egyetemes anekdotakincs vándormotívumait szinte figyelmen kívül hagyja, sőt áthasonulásuk lehetőségét tagadja, a magyarságot más nemzetek rovására is idealizálja stb.

²² V. ö.: Sötér: *Nemzet és haladás* 595—603.

²³ Kemény egyik 1850-es évek beli leveléből vett megjegyzés. — Jókai érezte, hogy a PN köre nem veszi komolyan. „Szeretem ha *abban a kompániában*, ahol együtt darálom a kukoriczát, *megbecsülnek*...”, írta sértődötten 1857. április 14-én, a lappal való szakítása indoklásául Pompernek. (Közli Horváth Zoltán *Az elátkozott család* kritikai kiadásának jegyzeteiben. 285.)

haladás s végre az eredeti gondolatmenet oly ígéző hatalmat gyakorolnak az olvasóra, mint a nép kedves regéi. Vannak a magyar köznépnél kitűnő mesemondó tehetségek, kik a heted-hét országon túl lefolyó tündérregéket, vagy a hihetlenségig csodálatos óriáskalandokat előadási modorukkal a legműveltebbre nézve is érdekessé tudják tenni... Jókai előadási módja egészen eredeti, sajátos, melyet nehezen lehet utánózni. És mégis úgy tetszik, hogy valamint a nyelvben az élet s kivált a nép volt a főmestere, úgy az elbeszélésben a népmesék modora ragadt meg lelkében, hogy ő ép(!) oly ösztönszerűséggel sajátította el azok szellemét, mint Petőfi a népdalokét... Nemcsak az elbeszélés maga, hanem a képzelet egész munkálkodása a népmesék szellemében megy végbe nála...” stb.²⁴

Ebben az értelemben egészen világos, hogy az 1850-es évek első felében az európai romantika egyetemes hatása után és azon belül a népiesség a legelhatározóbb elem, amely Jókai sajátos írói arculatának kialakulását befolyásolja, még ha tárgyilag nem kötődik is kizárólag a parasztélethez és a *Népvilág* cikluson érzünk is bizonyos szerkesztetlenséget, alkalmi elstetettséget. A népről írni Jókai számára végeredményben a „nemzeti sorskérdések” megoldásához való írói hozzájárulást jelentette. Kitágult nép-fogalmában a súlypontot, a sajátosan magyar alapszint akkor elsősorban a romantikusan idealizált paraszti jelentette, illetve ennek bocsoros nemcsben, tempós mezővárosi „pógár”-ban, parlági de hazafias, pátriárkális földbirtokosban jelentkező változatai. Ezzel a háttérrel alakult ki az az írói módszer, amely a már említett irányregényeket létrehozta. Ezek azután művészi szintjükkel és irodalomtörténeti jelentőségükkel el is homályosítják a két — történelmi és társadalmi — novellatípust Jókai ez időbeli munkásságában.

Jókai nemcsak mint író, hanem mint szerkesztő is a korábbinál szorosabb és intenzívebb kapcsolatba került a népies törekvésekkel. A Pákh-Jókai-Gyulai hármassal induló „néplap”-ban, a Vasárnapi Újságban hamarosan az ő felfogása érvényesült (Pákh betegsége és Gyulai visszavonulása miatt). A hetilap szépirodalmi anyaga viszonylag csekély²⁵ ezen belül viszont — az 1850-es években különösen — a népies művek (elsősorban költemények) dominálnak.²⁶ Jókai elgondolása alapján lesz a Vasárnapi Újságnak „állandó rovata” a *Nép- és tájrajzok* vagy egyéb, hasonló címen az egyes magyarországi tájak jellegzetességeinek ismertetése.²⁷

Részt vett Jókai a soha eddig nem látott méretű népkönyv és naptárkiadásokban. Ezek számára versben is számos népies művet írt.²⁸ Nagy sikere volt saját szer-

²⁴ Szépirodalmi Figyelő 1861. máj. 6.

²⁵ Programja szerint is népszerű ismeretterjesztő, tájékoztató, aktuális politikai cikkeket közlő elsősorban.

²⁶ Néhány példa: 1854-ben Petőfi (*A Tisza márc.* 26.), Tompa (*Tavasszal épr.* 2.), Tóth Kálmán (*Márton kaszás* ápr. 9., *Hegyi élet* júl. 9.), Vajda János (*Balassa Menyhért* ápr. 23., *László vitéz* aug. 6.), Arany János (részlet a *Toldi estéjéből* jún. 4., *A hajusz* nov. 19. átvétel a Protestáns Naptárból), Szász Károly (*Karácsony* dec. 24.) költeményeit és számos kisebb prózai írást közöl. — 1855-ben Tompa (*András polgár* ápr. 8.), Tóth Kálmán (*Kende vitéz* máj. 6.), Szász Károly (*Basu Tamás* jun. 17.), Vecsey Sándor (*Irène* aug. 12.), Erdélyi János (*Atom és való* nov. 25.), Arany János: *A vén gulyás* (dec. 23.), Thali Kálmán *Juranich* dec. 31.) népies költeményei folytatják a sort, 1857-ben Arany népdalai (*Sírvra jön a magyar nóta, Elesett a Rigó lovam*), Thali Kálmán népregéje *Ördög útja*, Szász Károly népnevelő célzatú elbeszélő költeménye *Vas Dani*, Lévy József *Csudafelhő*, Sárosi Gyula *A jó szolga*, Petőfi István *Csikós élet*, Berecz Károly *A falu bolondja* stb. versei.

²⁷ Az 1857-es évfolyamban pl. palóc, hevesi magyar, garamvölgyi szlovák népviseletről, göcseji, gortvavölgyi (gömöri) tájnyelvről (párbeszédbe szedve) stb. találunk cikkeket és (a viseletekről) képeket. 1858-ban ezt folytatják a *Mátraalji képek*, *Az alföldi pákászat*, a *Székely lakodalmi népszokások* stb. cikkeket.

²⁸ *A detonátai óriások*, *A király jobbkeze*, *A bán futárja*, *Mátyás király és a szegény varga*, *Mátyás diák és Bente úr*, *Puskás Kalári* (Később népszínművet próbált írni belőle) stb. L.: *Költemények* 1—2. k. Nemzeti Kiadás 98—99.)

kesztésű *Országos Nagy Naptárának* (1853-ra)²⁹ amelyben a szépirodalmi rész a maga írásai mellett Petőfi (*Falu végén kurta kocsmá, Kiskunság*), Tompa (*Diós-Győr* c. „népregé”-je), Tóth Kálmán verseit adta közre.

A nemzet és nép problémáival ilyen széles skálán való foglalkozás megtermi Jókainál a parasztság és nemesség viszonyának, az egész nemzet sorsát befolyásoló konfliktusainak problémakörét is — felismerhetően a szabadságharcra vonatkozó alluziókkal. Az 1850-es évek első fele mitológikusan, „regésen”, történelmiesen népies írásainak fokozatos háttérbeszorulása idején írott egyik — némileg elfeledett és a Jókai irodalom által is kevés figyelemre méltatott — regénye (*A régi jó táblabírák* 1856) nyúl először közvetlenül ezekhez a kérdésekhez. Kiindulópontja az ország közvéleményét évtizedek óta aggasztó, a forradalom előtt is szinte permanens „kárpati pauperizmus”, amelynek egyik — dolgozatunkban már említett — kulminációja az 1846-os éhínség volt.³⁰ Jókai ugyan mindenekelőtt természeti csapásnak fogja fel a nyomort, de ezt tetézi a regényben a nagybirtok, az arisztokrácia felelőtlensége, a haza népe iránti bűnös közönye. A parasztság és az arisztokrácia között kibontakozó ellentétét élet Jókai tompítja azzal, hogy az éhező és lázongó parasztok közvetlenül nem a nagybirtok külföldön élő, csak pénzért hazalátogató uraival, hanem az urak által teljhatalommal felruházott, galád külföldi haszonbérllével kerülnek szembe. A parasztlázadással fenyegető helyzetben lép közbe a hivatalviselő köznemesség néhány kitűnő képviselője. Ezek azonban nem a köztudatban élő, Petőfi, Arany, Gyulai (sőt 1848-ban Jókai) által méltán meghurcolt táblabírák, hanem — mint a regény cenzúra miatt óvatosan fogalmazó előszava is sejteti — a kossuthi köznemesség típusai, akik magukévá téve a parasztság jogos követeléseit, szembefordulnak a rendi Magyarországot jelképező „Salva Guardiá”-val, a feudális nagybirtokkal, s megadóztatják saját megyéjük nemességét a jobbagyság érdekében. Amikor a regényben szereplő megye (Zemplén) fiatal főügyésze a lázadás élére álló, csavargó jobbagy kezéből kiragadott parasztbaltával bezúzza a nagybirtok magtárának kapuját, nem törődve azzal, hogy — az akkor fennálló törvények értelmében — életét és minden vagyonát teszi kockára, lehetetlen a jelenetben nem látnunk jelképes utalást is.³¹ Értelme sem lehet más, mint az, hogy ha a parasztság spontán, indulataitól vezetette maga szerezne jogos igényeinek érvényt, az katasztrófához vezetne.³² Az ifjú megyei ügyész (aki mögött feldereng a fiatal zempléni ügyész, Kossuth Lajos alakja) — értsd: köznemesség — önmagát veti oda e katasztrófa gátjául s magára vállalva az erőszak tettét, ha a rendiség értelmében nem is legális, de a véres polgárháborút elkerülő útra tereli a nagybirtok és a jobbagyság kieleződött ellentétét. (A kép — mutatis-mutandis — az 1848 tavaszi helyzetnek felel meg!)³³ Az elstetett regény egyébként távol áll attól hogy társadalomtörténetileg hiteles képét adja az alapvető osztályok viszonyának akár csak egy megye vonatkozá-

²⁹ 1852 őszén jelent meg s még az év vége előtt új kiadást kellett belőle közreadnia, pedig a naptárakat többzetes példányszámban nyomták.

³⁰ A „kárpati pauperizmus” (a csekély és gyenge minőségű termőfölddel rendelkező hegyvidékek parasztsága között állandósult éhínséget nevezi így a kor publicisztikája) kérdését Kemény is érinti egy PN-beli cikkében (*A telepítésekről Magyarországon* 1851. febr. 11.). A kérdéstről összefoglalóan ír 1856-ban Mészáros Károly: *Miképpen segíthetnénk a kárpati pauperizmuson* PN szept. 21.

³¹ Jókai ez időben sűrűn él ilyen művészi megoldásokkal. (V. ö.: A pesti árvíz és Wesselényi alakja a *Kárpáthy Zoltánban*.)

³² „Csak azt kell mondanom, hogy vegyék le a láncot arról a csavargóról — fenyegeti a főügyész a szívtelen haszonbérllöt — s engedjék beszélni és egy óra múlva... uram... akkor én is, ön is... halva lehetünk.” (Kritikai kiadás 1963. 185.)

³³ A regény e jelenetének ilyen értelmezését alátámasztó egyéb érveinket 1. *A régi jó táblabírák* kritikai kiadása jegyzeteinek *Keletkezése, forrásai* c. fejezetében.

sában is.³⁴ Jellemző példája viszont a kor nemzeti nézőpontú parasztszemlélete egyik változatának, amely legalább megkísérli az égető szociális kérdést is megközelíteni.

Hasonló — művészig sikerültebb — kísérletet tett Jókai a *Dózsa György* (1857) c. drámában, amelyet Vajda János tüntető lelkesedéssel üdvözölt. „Jókai első, ki egy magyar parasztból tragédiai hőroszt alkotott...”³⁵ Az író a *Dózsa Györgyben* az előző regényénél világosabban fejt ki álláspontját: ha az arisztokrácia bűnösen szem elől téveszti a haza ügyét, a parasztság pedig képtelen felérni — éppen az arisztokrácia provokatív magatartása miatt — az önzetlen hazaszeretet erkölcsi magaslatára — elkerülhetetlen a nemzeti tragédia. Vajda találóan hangsúlyozta, hogy Dózsa tragikái vétségeinek alapmotívuma a többirányból táplált bosszú, amely a kor felfogása szerint megfosztja tetteit erkölcsi alapjuktól, ha ezt a bosszút a bárók magatartása és tettei költik is fel s szítják démonivá. A tragédia által bemutatott felkelők közül Szapolyai gulyásának, Barnabásnak az alakja a legrokonszenvesebb, mintegy kiegészítő ellensúlyozója a vakvágányra siklő Dózsának. Az ő szembenállása földesurával — amikor a Jókai szerint handabandázó mesteremberek és nagyszájú diákok meghátrálnak — hordozza az igazi nemes-jobbágy ellentétet, magatartásában érezzük az eszményített magyar paraszt erkölcsi fölényét a gógjében elvakult arisztokrácia fölött (II. felvonás 5. jelenés). A pór nép szívében élő igaz hazaszeretet szószólója ő.³⁶ Szapolyai pökhendi frázisaival szemben a Hunyadi, Kapisztránt diadalhoz segítő pórhadak dicsőségére hivatkozik s a szerző Barnabás alakjában hangsúlyozza: a hazát újra megmenteni kész parasztság dühének felszításáért, a keresztes hadjárat polgárháborúvá válásáért Szapolyai és társai a felelősek. Az így feltámadt, már fékezhetetlen szenvedélyek természetesen Barnabást is elsöprik.³⁷ A tanulság kimondása Szapolyai „Barnabás”-ának, Bornemisának jut, akit az ellenkező oldalon Szapolyai féktelen dölyfe tesz kényszerűen Dózsa leverésének részesévé.³⁸

Jókai láthatóan alárendeli a szociális ellentéteket a veszélyben levő haza ügyének. A parasztmegmozdulások tematikai érintése és az arisztokrácia felelősségrevonása — még ha mindez romantikus stilizáltságban bukkan is fel és beleilleszkedik a nemzeti érdekegyesítés programjába — véglegesen elidegenítette tőle a Pesti Napló körét.

A Bécsből ekkor hazatelepülő, a Pesti Napló különböző árnyalatú ellenfeleit ideiglenesen tömörítő Magyar Sajtó³⁹ főmunkatársaként fogalmazta meg nézeteit *A magyar irodalom missiójáról*.⁴⁰ E küldetés — szerinte — kettős: egyetemes és

³⁴ A jobbágy nyomor megdöbbenő képei varázsütésre változnak át a jólét idilljévé a regény második felében.

³⁵ Magyar Sajtó 1857. nov. 5. Tudnivaló, hogy Jókainál Dózsa — a történelemtől eltérően — paraszt s csak a tragédia első jelenetében nyer vitézsége jutalmául nemességet.

³⁶ „... s bár ahol neked Várad van, ott mi csak kunyhót bírnunk: Azért engedd, hogy mink is hadd szeressük E jó hazát, mely most olyan beteg.” (Nemzeti kiadás XXXVIII. k. 201.)

³⁷ „Szigeti az a színész, ki először emelt drámában eszménnyé egy magyar parasztot” — írja a Barnabás szerepében Jókai intencióit kitűnően megvalósító színésztől Vajda idézett cikkében.

³⁸ Módosítani kívánjuk tehát azt a felfogást, amely szerint Jókai drámájában nemesség és parasztság egyformán vétkes a véres, Mohácshoz vezető belháború kirobbanásában. (Sötér: *Jókai útja* c. tanulmánya. Romantika és realizmus 412.) Népszerű történelmi munkájában is ezt írja Jókai aktualizált tanulságul: „Így vétkezett a magyar nemesség — saját maga ellen. A helyett, hogy a földművesosztály neveléséről gondoskodva, benne hatalma alapját vetette volna meg a nemzetnek, összetörte azt, és mikor mindent csinálhatott volna belőle, azon volt, hogy rosszabbá tegye a semminél.”

³⁹ Vajda is itt jelentkezik színházi referensként 1857 szeptemberétől kezdve. Később az összeküvésről híressé lett Almássy-féle csoport kezére került a lap s egy ideig Jókai volt a főszerkesztője. (V. ö.: Jókai: *Életemből II.* NK XCVII. 270.)

⁴⁰ 1857. jan. 22-től folyt.

nemzeti. Az egyetemes misszió: „terjeszteni az ismereteket, mívelni a lelkeket, emelni a szellemi haladást.” A nemzeti feladattal bővebben és részletesebben foglalkozik az író, mintegy átfogva és kibontakoztatva saját „népi” alapzatú korábbi célkitűzéseit. Az irodalomnak be kell bizonyítania „a magyar nemzet művelődési kifejltségét s indokolni azt a követelést, mely szerint az magát az európai népkultúra színvonalán elismertetni kívánja.” Hivatása „egy olyan összetartó központot képezni minden magyar számára, melyben az, legyen bár főúr, vagy kézmíves, lakjék bár Bécsben vagy Erdélyben, vagy a határ szélén, vagy túl az országon, Oláhországban, vagy a csángók között, legyen bármi osztálynak tagja, földész, hivatalnok vagy katona, ismerje fel shiboletjét egy gondolatban, lásson egy közös érdeket.” Folytatásul hangsúlyozza, hogy az irodalomnak hatékonyan közre kell működnie abban, hogy az ország területén élő nemzetiségek érdek- és szellemi közösségbe kerüljenek a magyarsággal, alakítsa ki „azt a lelki egybeolvadást az értelmiségnek, melynek közös útján találkozáva, egymást buzdítva, elismerve a mi nekünk szent, másnál is megbecsülve, az erősebbek fitymálását, mit velünk éreztetnek, nem fizetve vissza nálunknál kisebbeknek; elérjük azt, a nagy diadalt, melyben mindenik fél nyert és egyik sem vesztett.”

A modern polgári nemzet-tudat kialakításának igénye hatja át ezt a kissé rapszodikus fejtegetést s a Gyulai szerint a nemzet különböző osztályainak hízelgő Jókai nem fukarkodik a magyarságra jellemző hibák felemlítésével sem (túltengő önbizalom, szellemi restség, túlzott alázatosságra való hajlam stb.). Külön szól az Attilával való kérdés ellen is.

Természetesen nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Jókai nyilatkozatai, „program”-jai még annyira sem tekinthetők irányadóknak a művészi gyakorlat vonatkozásában, mint amennyire körültekintően kell kezelnünk az írói-költői „ars poeticá”-kat általában. Jókai ez idő beli irodalommal kapcsolatos írásai, elő- és utószavai szövevényes kölcsönviszonyban állanak a maga gyakorlatával. Többnyire utólagosak, akkor látnak nyomdafestéket, amikor a művek maguk már túlhaladtak a meghirdetett elveken, önmagyarázások (mint pl. a *Végszó a „Magyar nábob”-hoz*), előfordul, hogy félreértéseken alapulnak, melléfogások (mint például a Ristori-vita s más polémiái, vagy *Az elátkozott család* utószava, amelyben Jókai „realistának” vallja magát), ismételtesen a már elkészült műből levont következtetések olyan beállításban, mintha az egész mű már ezeknek az elveknek a jegyében született volna (ilyen a *Népvilág* idézett bevezetése, amelyet a gyűjteményben szereplő novellák részben megelőztek). Az azonban bizonyos, hogy ebben a nyilatkozat-zűrzavarban az oly problematikus évtized irodalmi forrongásának is tanúi lehetünk. Ennek a forrongásnak Jókainál kimutatható vívmánya a szerinte értelmezett népiességnek a magyar próza számára való korszerű, sajátos gyümölcsötzetése.

Utolsó Pesti Naplóba írott regénye (még szerződése kötelezte rá), *Az elátkozott család*, a felekezeti villongások problémakörében állítja szembe a komáromi szekeresszereplőket, céhiparosok világát a megye fennhéjázó, de az arisztokrácia előtt hajbókoló nemességével. Itt jelenik meg a rábizott nép ügyében önfeláldozóan fáradó lelkész didaktikusan eszményített alakja Jókainál, aki lemondva rangról, hírről, karrieréről, vagyonról, a Jókai hősökre jellemző mindentudásért egy falu felvirágoztatására, népének védelmére, nevelésére fordítja meg a saját boldogságát is,⁴¹ (A téma először — hangsúlyozott, Gotthelfre emlékeztető nevelőcélzattal —

⁴¹ A regény szereplőinek sorsát évtizedek múlva pontosan úgy fejezi be, ahogyan az már itt előrevetül: *A barátfalvi lévita* (1896) Az „átkot” motívum itt ugyanúgy akadály a megbékélésnek, mint a *Dózsa Györgyben* a „bosszú”, itt is a nemesség zsarnoki önkénye váltja ki az átkot.

A rézpataki lelkész c. elbeszélésében (1856) került elő. Az elbeszélést a *Néprilághoz* csatolta.⁴²

Jókai eszmekörének a népies elmélettel, műveinek a népies gyakorlattal való, ez időbeli intenzív összefonódását bizonyítja a *Szegény gazdagok* (1861) népköltészetű elemeinek bősége és — a magyar irodalom missziójáról vallott felfogását is érvényesítve — az erdélyi román népéletet ábrázoló részei, a népnevelés fontosságát kiemelő epizódjai stb.⁴³

⁴² Az eszményi lelkész nem fél a gonosz uraktól, „ez magasra emeli a fejét, ez nyakára ül a hatalmasoknak, s pásztorbotjával nemcsak juhait tudja őrzeni, de az oroszlánt is megkergeti, miként egykor Dávid.” (NK XVI. k. 236.) Orvosa, tanítója, mérnöke, tudós kertésze és mezőgazdája stb. falujának, mindenekelőtt a nép erkölcsének szigorú de jóságos őre.

⁴³ A regényről szóló magyar és román kritikák, tanulmányok kivétel nélkül említik ezeket a népiességre valló vonásokat. (L.: Kritikai kiadás *Irodalom* c. fejezetét.) — Nagy Miklós (*Szegény gazdagok* It. 1955. 32.) hívja fel a figyelmet, hogy a regény egyik előzménye, az *Egy haramia banda a havason* c. novella és a regény egy jelenete párhuzamban áll *A népdalok hősével*.